

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

XONDAMIR VA UNING IJODIDA NAVOIY SHAXSIYATINING ULUG‘LANISHI

Ibrohimjon Yo‘ldoshev,
filologiya fanlari doktori,
professor

Buyuk mutafakkir, so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiyning tabarruk nomi, kishini hayratga solarli darajadagi ilmiy-adabiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, jahon badiiy tafakkuri xazinasidan o‘rin olgan bebaho boqiy asarlari ham tarixda, ham bugunda dunyo ahlining e‘tibor va e‘tirofiga sazovor bo‘lib kelmoqda. U qoldirgan ulkan adabiy va moddiy meros haqida shu kunga qadar ko‘plab manbalar yozilgan va yozilmoqda. Ko‘plab olimlar, ijodkorlar Navoiy hayoti va faoliyati, shaxsiyati borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Ularning ayrimlari Navoiyning zamondoshi bo‘lgani holda u bilan bevosita birgalikda faoliyat olib borgan. Ana shunday ijodkorlardan biri G‘iyosiddin Xondamir (1475 – 1535). Xondamir o‘z ustozini Navoiy shaxsiyati bilan bog‘liq bo‘lgan “Makorim ul-axloq”, “Xulosat ul-axbor”, “Dastur ul-vuzaro”, “Habib us-siyar” kabi qimmatli asarlarni yozib qoldirdi. To‘g‘ri, Navoiy bilan zamondosh bo‘lgan olim va fuzalolardan Abdurahmon Jomiy (1435-36 – 1495), Davlatshoh Samarqandiy (1435 – 1495), Mirxond (1433 – 1498), Zahiriddin Muhammad Bobur (1483 – 1530), Zaynuddin Vosifiy (1485 – 1566), Sodiqbek Sodiqiy (1533 – 1610) kabilar ham o‘z asarlarida bu buyuk shaxs haqida qimmatli ma‘lumotni bitib qoldirishgan. Biz ushbu maqolamizda Xondamirning Navoiy shaxsiyati haqida ayrim fikrlar bilan o‘rtoqlashishni maqsad qildik. Chunki sanab o‘tilgan asarlar haqida yozish mavzusi nihoyatda keng bzlganligi bois biz chegaralandik.

Dastlab Alisher Navoiyning zamondoshi, u bilan bir muhitda yashagan Xondamir va uning Alisher Navoiy haqidagi “Makorim ul-axloq” (“Go‘zal xulqlar”) asari xususida fikr yuritimiz. O‘zbekiston Qahramoni, professor Suyima G‘aniyeva “Makorim ul-axloq”ning 2015-yil G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-manbaa ijodiy uyida chop qilingan nashriga yozgan kirish so‘zida quyidagilarni bayon etadi: “1981-yilda afg‘onistonlik adabiyotshunos, shoir Abdulg‘affor Bayoniy “Makorim ul-axloq”ning to‘liq matnini Kobulda Axborot va madaniyat vaziri Majid Sarbalandiyning qisqacha so‘zboshisi bilan nashr qildi. Kitob 241 sahifadan iborat. Unda Xondamir asari to‘liq bosilgan bo‘lib, Bayoniy Xondamirning tarjimayi holi, asarlari to‘g‘risida alohida boblar tarzida maqolalar bergan.

Xondamirning otasi Xoja G‘umomiddin ibn Burhoniddin Hiraviy bo‘lgan, onasi esa mashhur tarixchi Mirxondning qizi edi. Xondamir dastlab bobosi Mirxond

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

tarbiyasida ulg‘aydi. Keyin Navoiy huzurida bo‘lib, uning katta kutubxonasi xizmat qilgan. Keyinchalik Badiuzzamonning vaziri ham bo‘lgan. U olimni “Habib us-siyar” nomli asar yozishga undagan. Mamlakatda boshlangan taloto‘plar tufayli Xondamir 1528-yilda Hindistonga ketadi. Yetti oy yo‘l azobini chekib, Agraga yetishadi. “Hasht behisht” bog‘ida Bobur bilan uchrashadi. Bobur vafotidan keyin Xumoyunning mulozimi bo‘ladi. “Qonuni Humoyuniy” asarini yozib, “Amir ul-muarrixin” (“Tarixchilar amiri”) darajasiga erishadi. Xondamir 942 (1535-1536) yilda Dehlida vafot etadi. Vasiyatiga ko‘ra, uni Dehli yaqinidagi Nozomiddin Avliyo va Xusrav Dehlaviy qabrlari yoniga dafn qiladilar.

Xondamirning o‘g‘illari haqida Britaniya muzeyi qo‘lyozmalari katalogi muallifi sharqshunos Charlz Re yozgan: “Xondamirning o‘g‘li Akbarning zamondoshi bo‘lib, uning saroyida xizmat qilgan. Akbar unga “Xoniy” taxallusini bergan. U Sayyid Abdullohxon nomi bilan mashhur bo‘lgan va 996/1588-yili Kashmir viloyatida vafot etgan”. Eron olimi Said Nafisiy “Dastur ul-vuzaro” so‘zboshisida yozishicha, Xondamirning Mirmahmud degan o‘g‘li otasi vafotidan so‘ng Hindistondan Hirotga qaytib kelgan yoki otasi bilan Hindistonga bormagan. U Shoh Ismoil va Shoh Tahmosblar haqida kitob yozgani ma‘lum bo‘ladiki, u otasi vafotidan 15 yil keyin ham hayot bo‘ladi.

Xondamir o‘z asarini “Makorim ul-axloq” deb ataganda, bu ibora Payg‘ambarimiz ta‘rifida aytilganini nazarda tutgan deyish mumkin. Zero, Xondamir Alisher Navoiy siymosida, hayoti, faoliyati, ijodida poklikni his qilgan, e‘tiqodini e‘zozlagan”¹.

Ko‘rib o‘tganimizdek, Xondamir umrining asosiy davrlarini Alisher Navoiy hamda Boburiylar davrasida o‘tkazgan. Demak, ularning hayoti va ijodini bevosita shohidi bo‘lgan va u yozib qoldirgan meros ulug‘ ajdodlarimiz tarixini o‘rganishda juda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois Alisher Navoiy hayoti va ijodiga befarq bo‘lmagan har bir inson “Makorim ul-axloq”ni o‘qib chiqishi katta naf keltirishiga ishonamiz. Ushbu kitobimizga Xondamirning o‘zi bevosita guvoh bo‘lgan Navoiy hayotidagi saxovatpeshalik fazilatlarini bilan bog‘liq ayrim holatlarni kiritishni ma‘qul ko‘rdik. Bu ma‘lumotlar siz aziz kitobxonlarga ham manzur bo‘lsa, behad mamnun bo‘lamiz.

Xondamir “Makorim ul-axloq”ning² “Debocha”sida Yaratganga hamdu sanolardan so‘ngra buyuk Navoiyga ta‘rif berib, asarning yaratilishi haqida

¹ G‘iyosiddin Xondamir. Makorim ul-axloq. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2015. – B.3-4.

² Parchalar quyidagi manbadan olindi: G‘iyosiddin Xondamir. Makorim ul-axloq. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2015. – 206 b.

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

quyidagilarni bitadi: “... o‘tkir ko‘zli egalariga maxfiy va yashirin qolmasinki, sharaf va ulug‘lik osmonining oftobi, olam rahnamosining xizmatkori, eng yaxshi xulqlarni o‘zida mujassam etuvchi, Rahmonning rahmat oyatlari tajassumi, janobi Subhon inoyatlari nurlari jilvagohi, ilm va irfon ahli yo‘lboshchisi, haqiqat va e‘tiqod ahli qiblasini, hoqon davlatining ishongani, hazrati sultonning yaqin kishisi, “faqr (lik)da boyu saxovatda botir bo‘lib chiqdi”, degan gapga muvofiq keluvchi oliy hazrat Nizom ul-haq va-l-haqiqat va-d-dunyo va-d-din Amir Alisherning (Alloh taolo uning ruhini shod qilsin va siddiqlar orasida uning fayzu futuhini ko‘paytirsin) inoyat nuri va mehr-muhabbat quyoshi faqir banda va kichik zarra bo‘lmish Xondamir taxallusi bilan mashhur bo‘lgan kamina G‘iyosiddin ibn Humomiddin (Alloh taolo uning ahvolini yaxshilasin va uning ezgu maqsad va ishlariga najot bersin) boshida toblandi. [Bu faqir bandaning] mavjudlik niholi bolalik chog‘laridan yigitlik davrining oxirlariga qadar ul Hazratning lutfu ehson arig‘i yoqasida unib-o‘ydi. “Ne‘mat berguvchiga shukr qilmoq vojibdir” naqlidan kelib chiqqan holda, uning bergan cheksiz ne‘matlaridan ayrimlarining shukrini ado qilishning uddasidan chiqish uchun qanday xizmatga bel bog‘lasam ekan, degan fikr hamisha ko‘ngildan o‘tar va xayolda charx urardi. Axiyri aql murshidi ruh qulog‘iga aytdiki, ezgu ishlarni qiluvchi bu Amirning katta ishlari va qahramonliklari shuhrati, xizmatlari va sharaflari ovozi butun dunyoga tarqalgan, barcha yurtlar va go‘shalargacha borib yetgan, turli xalqlar orasida tildan tilga ko‘chib, og‘izdan og‘izga o‘tib yurgan, “Ularning yuzlarida ne‘matlarning tarovatini tanirsiz (ko‘rursiz)”³ [oyati]ga ko‘ra Oliy Maxdum nurlari nuroniy peshanasida jilvalanib turgan hamda “Ularning yuzlarida sajda asoratidan qolgan izlar bordir”⁴ [oyati]ga ko‘ra buyuklik va ulug‘lik belgilari saodatli chehrasida namoyon bo‘lib turgan bo‘lsa-da,

Qit‘a:

Sening madhingda so‘z aytishdan maqsad shuki,
San‘at ahli orasida biz ham muvaffaqiyatga erishaylik.
Yo‘qsa, [shusiz ham] quyoshning fazilatlarini barchaga ma‘lum,
Go‘zal chehraga pardozi nima hojati bor?

Bu omadli va saodatli Amirning fazilatlarini, olijanob xulqlari va chiroyli odoblaridan bir qisminigina hikoya qiladigan bir necha bob yozilsa va unda uning ajoyib siyratlari, maqtovgacha sazovor xulq-atvorlari, boshqalarda kam uchraydigan holatlari va kayfiyatlari, qiziq va g‘aroyib ishlari, sehrli iste‘dodi xususiyatlari va nozik iboralarni qog‘ozga tushiradigan qalami hosilalari sharhlansa, [qilingan] yaxshiliklarni bilish, qadrlash va uning haqqini ado etish kabi vojib amallarning bir

³ Qur‘oni karim, “Mutaffifun” surasi, 24-oyat.

⁴ Qur‘onu karim. “Fath” surasi, 29-oyat.

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

daqiqasini bo‘lsa-da, bajara olgan hamda to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi oliy hazrat tomonidan berilgan ne‘matlarga shukr qilishning ozgina bo‘lsa-da, uddasidan chiqqan olgan bo‘larding. Zero, bu ish qiyomatga qadar bo‘lgan davrda va qiyomat chog‘ida ham ul hazratning maqtovg‘a sazovor amallari va ma‘qul ishlari to‘g‘risida eslatmalar zamona kitoblari hamda davron varaqlarida mangu qolishiga sabab bo‘ladi.

Misra:

Yaxshi nomni ikkinchi umr demish ulug‘lar.

Shundan kelib chiqqan holda, san‘at ulug‘ligi osmoni quyoshiga sano o‘qishdan boshqa hunarim bo‘lmagan men banda

Bayt:

Maqtashdan boshqa biror hunarim yo‘q,
Duodan boshqa biror yaxshi narsa topolmadim.

Ko‘nglimdagilarni yozishga kirishdim va yozganlarimni muqaddima, o‘n maqsad va xotima shaklida tartib berib, uni “Makorim ul-axloq” deb nomladim”⁵.

Xondamirning Alisher Navoiyga nisbatan bo‘lgan hurmati shu qadar cheksiz bo‘lganki, asarning Navoiyga tegishli qismida yoki uning nomini tilga olishda unga nisbatan qirqqa yaqin turli sifatlardan foydalanadi. Biz o‘rganib chiqqan kichik hajmdagi parchaning o‘zida Navoiy shaxsiga nisbatan aytilgan quyidagi ta‘riflarni ko‘ramiz: sharaf va ulug‘lik osmonining oftobi, olam rahamosining xizmatkori, eng yaxshi xulqlarni o‘zida mujassam etuvchi, Rahmonning rahmat oyatlari tajassumi, janobi Subhon inoyatlari nurlari jilvagohi, ilm va irfon ahli yo‘lboshchisi, haqiqat va e‘tiqod ahli qiblasi, hoqon davlatining ishongani, hazrati sultonning yaqin kishisi, “faqr (lik)da boyu saxovatda botir bo‘lib chiqdi”, degan gapga muvofiq keluvchi oliy hazrat Nizom ul-haq va-l-haqiqat va-d-dunyo va-d-din Amir Alisher, ezgu ishlarni qiluvchi bu Amir, omadli va saodatli Amir, rahmdil va kechirguvchi bo‘lgan Zot marhamatlari jilvagohi va hazrati sultonning yaqin kishisi, Hazrati sultonning yaqin kishisi hisoblangan ul oliy hazrat, dono Amir, oliyjanob Amir, hamisha unga omad va g‘alaba yor bo‘lgan Amir, Rahmdillikni o‘ziga odat qilib olgan bu Amir, ul oliy hazrat, hidoyat nasabli Amir, shohlik belgilariga ega bo‘lgan Amir, tadbirli va dono Amir, shoh sifatli Amir, yuqori mansabli Amir, ushbu saodatli Amir, maqtalغان xislatlarga ega bo‘lgan Amir, yuqori martabali ushbu Amir gavharlar sochuvchi tillari bilan, Hazrati sultonning yaqin kishisi, oliy nasabli Amir, Hazrati sultonning yaqin kishisi, oliy nasabli Amir, dunyo ulug‘larining

⁵ G‘iyosiddin Xondamir. Makorim ul-axloq. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2015. –B. 8-10.

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

tayanchi va pushti panohi bo‘lgan ul hazrat, maqталgan xislatlar sohibi bo‘lgan bu Amir, keng fe‘lli Amir, saxovat va karam manbai bo‘lgan ul hazrat, yuqori mansabli Amir, salobat va viqorga ega bo‘lgan bu Amir, saxovatli Amir, qalbi dengizday keng bo‘lgan bu Amir, saodatli Amir va h.z.

Ana, ustozga ehtiromning yaqqol namunasi! Har qancha o‘rnak olsak arziydi.

Xondamirning Alisher Navoiy haqidagi ikkinchi asari “Xulosat ul-axbor fi bayon ul-ahvol ul-axyor” (1498-1500) deb nomlangan. Mazkur asar ham XV-XVI asrlardagi ijtimoiy-madaniy tarixni o‘rganishda juda qimmatli sanaladi. Asar bevosita Navoiy hayoti va ijodi bilan bog‘liqligi tufayli yana ham ahamiyatlidir. Asarda, ayniqsa, Navoiyning musiqa va qo‘shiqchilik borasidagi faoliyatining yoritilishi biz uchun yanada muhimdir. E’tirof etilishicha, Xirotda boshqa san’at turlari qatorida musiqa va qo‘shiqchilik madaniyati ham nihoyatda taraqqiy etgan. Buni biz Xondamirning mazkur asarida to‘liq kuzatishimiz mumkin. Xondamir o‘z asarida Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan kuy va qo‘shiq ijrochilari atab alohida sahifalar ajratgan. Ularda ta’rif berilgan har bir san’atkor o‘sha davrning mashhur va mahoratli ustalari bo‘lgan. Alisher Navoiy ham musiqa ijrosi bo‘yicha juda yuksak musiq mahorat sohibi bo‘lgan. U qonun va udni yuksak iste’dod bilan chala olgan. Shu boisdan Navoiy saroy sozandalarining musiqa borasidagi bilim va mahoratlarini muttasil ravishda yuksaltirib borishlarida har tomonlama dastak ko‘rsatgan. Xususan, Alisher Navoiyning dastagi va xomiyliги ostida Husayn Boyqaro saroyida faoliyat ko‘rsatgan Ustod Sayyid Ahmad g‘ijjak ijrosida eng yetuk san’atkor sifatida dovrug‘ qozongan bo‘lsa, Ustod Shohquli ham g‘ijjakda mahorat bilan o‘ynagan. Navoiy o‘zining sevimli shogirdi Shohquliga uning bolaligidan g‘amxo‘rlik ko‘rsatadi. Ustod Shohquli keyinchalik ud, qo‘biz kabi musiqiy asboblarda ham mahorat bilan kuy ijro eta oladigan san’atkor darajasiga ko‘tariladi. Asarda yana **ud** va **qonun** ustasi Ustod Husayn, o‘z davrining nay ustasi Ustod Shayh Nayi, musiqa san’ati bobida tengi yo‘q mahorat egasi Mavlono Alishoh, mahoratli nay ijrochisi Mavlono Sulton Muhammad Xandon, musiqa borasida tengsiz san’atkor Xo‘ja Abdulqodir go‘yanda kabi san’atkorlarning nomlari alohida tilga olinadi⁶. Xondamirning mazkur asari Alisher Navoiyning kuy va qo‘shiq san’ati homiysi bo‘lganligi, shuningdek, XV-XVI asrlardagi keng tarqalgan asosiy cholg‘ulardan **qonun, ud, qo‘biz, g‘ijjak, nay** kabilar haqida qimmatli ma’lumotlar berishi bilan bebahodir.

⁶ Qarang: Yusupova D. Jizn i trudy Xondamira.- Tashkent: Fan, 2006. – S. 171-174.

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umida, R. (2024). THE RELEVANCE OF RHYTHM IN PROSE FICTION. *Journal of Modern Educational Achievements*, 1(1), 288-294.
2. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
3. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
4. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
5. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go‘zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
6. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
7. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.